

STUDIA Z DZIEJÓW WOJSKOWOŚCI

TOM VII

OŚRODEK BADAŃ HISTORII WOJSKOWEJ
MUZEUM WOJSKA W BIAŁYMSTOKU

STUDIA
Z DZIEJÓW
WOJSKOWOŚCI

TOM VII

BIAŁYSTOK 2018

Rada Naukowa „Studiów z Dziejów Wojskowości”

Prof. dr hab. Zbigniew Anusik, prof. dr hab. Wiesław Caban, prof. dr hab. Czesław K. Grzelak, prof. dr hab. Norbert Kasperek, prof. dr hab. Jerzy Maroń, prof. dr hab. Zygmunt Matuszak, prof. dr hab. Grzegorz Nowik, prof. dr hab. Marek Plewczyński, prof. dr hab. Andrzej Rachuba, prof. dr hab. Waldemar Rezmer, prof. dr hab. Wanda Krystyna Roman, prof. dr hab. Witold Świętosławski, płk dr hab. Juliusz S. Tym, prof. dr hab. Henryk Wisner, prof. dr hab. Wojciech Włodarkiewicz

Kolegium redakcyjne:

Prof. dr hab. Karol Olejnik – redaktor naczelny
Dr hab. Adam Dobroński – zastępca redaktora
Dr Tomasz Wesolowski – sekretarz redakcji
Mgr Natalia Filinowicz – członek redakcji
Mgr Łukasz Radulski – członek redakcji

Recenzenci naukowci:

dr hab. Sławomir Augustowicz, dr hab. Aleksander Bołdyrew, dr hab. Tomasz Ciesielski, dr hab. Maciej Franz, dr hab. Tadeusz Grabarczyk, dr hab. Witold Jarno, dr hab. Jacek Legieć, prof. dr hab. Mirosław Lenart, dr hab. Robert Jerzy Majzner, dr hab. Andrzej Niewiński, prof. dr hab. Janusz Odziemkowski, dr hab. Adam Perłakowski, dr hab. Zbigniew Pilarczyk, dr hab. Jan Ptak, prof. dr hab. Aleksander Smoliński, dr hab. Tomasz Strzeżek, dr hab. Jacek Szczepański, płk prof. dr hab. Janusz Zuziak, dr hab. Tadeusz Zych

Tom powstał przy współpracy

Zespołu Historii Wojskowości Komitetu Nauk Historycznych Polskiej Akademii Nauk

ISSN 2299-3916

Korekta językowa: Judyta Grabowska

Przekład streszczeń na język angielski i rosyjski – Agencja Tłumaczeń ABEO

Adres redakcji:

Ośrodek Badań Historii Wojskowej
Muzeum Wojska w Białymstoku
ul. Jana Kilińskiego 7
15-089 Białystok
tel. 535 942 007
e-mail: obhw@mwb.com.pl

Wydawca:

Ośrodek Badań Historii Wojskowej
Muzeum Wojska w Białymstoku
www.mwb.com.pl

Skład, druk i oprawa:

Alter Studio
ul. Legionowa 30 lok. 211
15-281 Białystok
www.alterstudio.com.pl

© Ośrodek Badań Historii Wojskowej
Muzeum Wojska w Białymstoku
Białystok 2018

Na okładce:

L. Rousselot, Garde Impériale – Cheval-légiers
lanciers Polonais 1807–1814.

Nakład 200 egzemplarzy

Spis treści

Od Redakcji	5
-----------------------	---

STUDIA

Mariusz Cieśla – Napierśnik zbroi z warsztatu mediolańskiego w kolekcji Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie. Analiza porównawcza	7
Krzysztof Kuczyński – „Mała wojna” generała Dominika Dziewanowskiego. Teoria i jej praktyczne wykorzystanie w kampanii 1812 r. na przykładzie działań 28. Brygady Lekkiej Jazdy	57
Włodzimierz Nabywaniec – Seweryn Fredro (1785–1845). Zarys biografii oficera szwoleżerów	99
Andrzej Chojnacki – Studium nad operacyjnym wykorzystaniem międzyrzecza Wisły, Bugu i Wieprza w dobie wojen napoleońskich (1795–1813)	119
Przemysław Gorzałka – Sprawa kapitana Neidhardta, czyli o sukcesach „służb sekretnych” Księstwa Warszawskiego	155
Paweł Krokosz – Bohaterstwo żołnierzy armii rosyjskiej czasu „wojny ojczyźnianej 1812 roku” – temat prac rosyjskich artystów malarzy XIX – pocz. XX w.	175
Rafał Mieczkowski – Mimowolne „gwiazdy” obiektywu. Wraki czołgów Mark II pod Bullecourt w ujęciu niemieckiej fotografii propagandowej Wielkiej Wojny	205
Aleksander Smoliński – Zachodnia Dywizja Strzelecka Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej z lat 1917–1919 – pierwsza polskojęzyczna wielka jednostka sowieckich sił zbrojnych	227
Jerzy S. Wojciechowski – Przyczynek do dziejów pierwszego kursu Przysposobienia Wojskowego Broni Pancernej	277
Tomasz Wesołowski – Pierwszy etap prac Sztabu Głównego nad planem operacyjnym „Zachód” (luty – połowa marca 1939 r.) w dokumentach, relacjach i wspomnieniach jego twórców	289
Paweł Jaroniec – Obraz działań jednostek „ludowego” Wojska Polskiego na Wale Pomorskim, Pomorzu Zachodnim i Kołobrzegu między styczniem a marcem 1945 r. w świetle relacji i wspomnień kombatantów zamieszczanych w prasie codziennej PRL	327

ŹRÓDŁA

Marcin Baranowski, Maciej Trąbski – Dwa źródła do planów modernizacji twierdzy częstochowskiej w czasach Księstwa Warszawskiego 359

RECENZJE I OMÓWIENIA

Aleksander Smoliński – Monografia dotycząca nowożytnych fortyfikacji z obszarów dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów 377

Karol Olejnik (Poznań) – Sprawozdanie z konferencji „Pierwsze dni niepodległości”, Białystok 14–16 marca 2018 r. 385

Sprostowania 393

Informacje o autorach 394

Instrukcja wydawnicza 396

Marcin Baranowski (Lublin)
Maciej Trąbski (Częstochowa)

DWA ŹRÓDŁA DO PLANÓW MODERNIZACJI TWIERDZY CZĘSTOCHOWSKIEJ W CZASACH KSIĘSTWA WARSZAWSKIEGO

Pomimo znacznego zdynamizowania działań wojennych na przełomie XVIII i XIX w., w porównaniu ze skostniałym systemem z II połowy XVIII w., twierdze w epoce napoleońskiej nadal posiadały duże znaczenie¹. Przede wszystkim zabezpieczały miasta, porty, trakty i przeprawy o znaczeniu strategicznym. Poza tym zapewniały zaopatrzenie i miejsce schronienia dla korpusów polowych oraz stanowiły wysunięte punkty oporu, mające na celu wiązanie części sił nieprzyjaciela. Taką też rolę spełniać miały twierdze położone na terenie Księstwa Warszawskiego, spośród których najważniejszymi były: Modlin, Toruń i Zamość. Obok tych trzech największych, Wojsko Polskie obsadzało również kilka mniejszych fortec (Praga, Serock i początkowo Łęczycza²), wśród których niepoślednią rolę pełniła twierdza częstochowska.

Twierdza na Jasnej Górze pod Częstochową założona została w I połowie XVII w. dla ochrony klasztoru oo. paulinów, a przede wszystkim znajdującego się tam obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej oraz zgromadzonych wotów i depozytów,

¹ Należy zauważyć, że w ostatnich dekadach XVIII w. pojawiły się we Francji postulaty likwidacji stałych fortyfikacji, w związku z postępem w rozwoju artylerii i koncepcją prowadzenia wojny manewrowej. Vide: Ch. Duffy, *Wojna oblężnicza 1660–1789. Twierdze w epoce Vaubana i Fryderyka Wielkiego*, Oświęcim 2017, s. 225–229.

² Twierdza w Łęczycy zaplanowana i budowana była przez Prusaków. Po jej opanowaniu przez polskich powstańców w 1806 r. początkowo prace kontynuowali inżynierowie francuscy, jednakże ostatecznie niedokończone fortyfikacje zostały zniszczone przez wojska austriackie w 1809 r. Vide: G. Podruczny, *Pruskie fortyfikacje stałe w latach 1786–1806*, [w:] *Twierdze osiemnastowiecznej Europy. Studia z dziejów nowożytnej sztuki wojaskowej*, red. M. Trąbski, Oświęcim 2016, s. 251–253.

przed napadem grasantów z terenu Śląska. W swojej 175-letniej historii militarnej (od 1638 do 1813 r.) dwukrotnie oparła się oblężeniu prowadzonemu przez przeciwnika mającego dostateczne siły i środki do jego skutecznego zakończenia, a kilkakrotnie w blokadzie mającej na celu zmuszenie garnizonu do kapitulacji lub uzyskanie od zakonników kontrybucji³. Jednakże z wojskowego punktu widzenia był to raczej ufortyfikowany posterunek nadgraniczny⁴. Niemniej znaczenie tej fortecy dla państwa polskiego daleko wykraczało poza jej potencjalne możliwości.

Ostatni okres w dziejach militarnych twierdzy częstochowskiej przypada na epokę napoleońską. W latach 1796–1806 stacjonował tam niespełna 600-osobowy pruski garnizon pod komendą mjr. Hundta złożony z III batalionu muszkieterskiego regimentu piechoty Walthera von Plötza (13 oficerów i 472 żołnierzy) oraz 2. południowo-pruskiej kompanii inwalidów (ok. 100 żołnierzy), który miał do dyspozycji 24 działa (3 armaty 12-funtowe, 1 – 6-funtowa, 13 – 3-funtowych i 2 – 1,5-funtowe oraz 1 haubica 10-funtowa i 4 – 8-funtowe), 7 śmigownic i 70 hakownic⁵. Po wybuchu powstania na ziemiach zaboru pruskiego, w związku z wkroczeniem tam oddziałów Wielkiej Armii, twierdza została otoczona, a następnie 19 listopada 1806 r. zajęta przez 150 powstańców polskich pod wodzą Kacpra Miaskowskiego, wspomaganych przez 100 żołnierzy francuskich z 12. pułku strzelców konnych pod dowództwem szefa szwadronu Jeana Deschamps⁶.

Po kapitulacji pruskiego garnizonu twierdzę jasnogórską początkowo obsadziło 100 polskich żołnierzy, w tym 60 służących wcześniej w armii Fryderyka Wil-

³ Przykładowo w czasie III wojny północnej pod twierdzę jasnogórską czterokrotnie podchodziły wojska szwedzki Karola XII, jednakże tylko raz podjęły one działania, które miały na celu jej przejęcie, a w pozostałych przypadkach jedynie starały się wymusić kontrybucję. Vide: Ł. Pabich, *Twierdza Jasna Góra w okresie Wielkiej Wojny Północnej (w latach 1702–1710)*, [w:] *Twierdze osiemnastowiecznej Europy...*, s. 84–95.

⁴ S. Herbst, *Znaczenie militarne twierdzy jasnogórskiej*, „*Studia Claromontana*”, t. I, 1981, s. 255.

⁵ E. von Höpfner, *Der Krieg von 1806 und 1807. Ein Beitrag zur Geschichte der Preußischen Armee*, cz. 2: *Der Feldzug von 1807*, t. III, Berlin 1855, s. 53; A. v. Lyncker, *Armia pruska 1714–1806*, Oświęcim 2011, s. 129, 337. Odnośnie do stanu artylerii twierdzy częstochowskiej – vide: Archiwum Główne Akt Dawnych [dalej: AGAD], Komisja Rządząca, sygn. 55, s. 73–74, Raport Dyrektora Wojny ks. Józefa Poniatowskiego z 6 VIII 1807 r.

⁶ E. von Höpfner, op. cit., s. 53–54; A. Achmatowicz, *Epizod napoleoński w dziejach Jasnej Góry*, „*Studia Claromontana*”, t. VIII, 1987, s. 176–183; W. Kęder, *Forteca Jasnogórska w czasach napoleońskich*, „*Jasna Góra*” 1987, z. 4; idem, *Jasna Góra wobec przemian politycznych w Rzeczypospolitej w latach 1661–1813*, „*Studia Claromontana*”, t. IX, 1998; D. Złotkowski, *Jasna Góra w czasach Księstwa Warszawskiego 1806–1813 (analiza wybranych problemów)*, „*Ziemia Częstochowska*”, t. XXIII, 1996, s. 47–50; R. H. Bochenek, *Twierdza Jasna Góra*, Warszawa 1997, 228–229; D. Nawrot, *Zdobycie twierdzy częstochowskiej i wybuch powstania na Nowym Śląsku w 1806 i 1807 roku*, [w:] *Częstochowskie Teki Historyczne*, t. III, red. N. Morawiec, R. W. Szwed, M. Trąbski, Częstochowa 2012, s. 77–87; idem, *Powstanie na Nowym Śląsku w 1806 i 1807 roku. Źródła Zagłębia Dąbrowskiego*, Czeladź 2016, s. 33–44.

helma III⁷. Pierwszym komendantem został Stanisław Wosiński, wyznaczony na tę funkcję przez Miaskowskiego. Następnie na początku grudnia 1806 r. komendę nad twierdzą objął ppłk. Antoni Górski. W skład garnizonu wchodziło wówczas kilka kompanii z 8. pułku piechoty (większość stacjonowała w Starej Częstochowie) oraz kompania artylerii pieszej⁸. Natomiast po zawarciu pokoju tylżycykiego w twierdzy częstochowskiej początkowo stacjonował batalion zapasowy 5., a następnie 6. pułku piechoty oraz kompania artylerii pieszej i pluton saperów, zaś w oparciu o fortecę operował pluton ułanów pełniący straż na granicy śląskiej⁹.

W tym czasie w pobliżu twierdzy znajdowały się dwa miasta – Stara i Nowa Częstochowa. Pierwsze z nich w 1808 r. liczyło ponad 1900 mieszkańców i 305 domów, a drugie (razem z przedmieściami św. Barbary i św. Rocha) ponad 1440 mieszkańców i 248 domów¹⁰. Obok licznych rzemieślników (szewców, krawców, piekarzy, rzeźników, malarzy itp.) oraz drobnych kupców, w obu miastach wytworzyła się wówczas elita gospodarcza, do której zaliczano kupców „winnych i korzennych”, właścicieli zajazdów i dzierżawców propinacji. Rozwój gospodarczy spowalniał jednak, charakterystyczny dla epoki napoleońskiej, wszechobecny militarizm. Mieszkańcy zobowiązani byli przyjmować na kwatery żołnierzy, dostarczać podwody dla wojska i zaopatrywać magazyny w żywność i furaz. Na potrzeby armii zostały również przejęte budynki zakonne: klasztor św. Barbary na lazaret, a budynki przy kościele św. Zygmunta na magazyn żywności¹¹.

Należy podkreślić, że mimo swojego niewielkiego potencjału twierdza częstochowska w czasach Księstwa Warszawskiego miała duże znaczenie militarne, z racji położenia nad granicą z Prusami, a do 1809 r. również w pobliżu granicy z Austrią. Dzięki usytuowaniu na wzgórzu jej działa mogły skutecznie ostrzeliwać drogi prowadzące z Krakowa przez Wieluń i Kalisz do Poznania oraz z Warszawy, przez Piotrków i Lubliniec do Wrocławia, a z wieży klasztornej można było prowadzić obserwację w promieniu do 30 km¹². Murowane fortyfikacje składały się

⁷ Höpfner twierdził, że wśród żołnierzy garnizonu było wielu Polaków popierających powstanie – vide: E. von Höpfner, op. cit., s. 53.

⁸ D. Nawrot, *Powstanie na Nowym Śląsku...*, s. 75, 98–100.

⁹ B. Gembarzewski, *Wojsko Polskie. Księstwo Warszawskie 1807–1814*, Warszawa 1905, s. 92–93, 139, 177, 180, 215, 222.

¹⁰ H. Grossman, *Struktura społeczna i gospodarcza Księstwa Warszawskiego na podstawie spisów ludności 1808–1810*, Warszawa 1925, s. 92–94; D. Złotkowski, *Elita gospodarcza Starej i Nowej Częstochowy w latach 1806–1833*, [w:] *Z dziejów Polski XIX i XX wieku*, red. T. Dubicki i T. Paneczek, Częstochowa 2004, s. 112–113.

¹¹ AGAD, Komisja Rządząca, sygn. 55, s. 39; AGAD, Archiwum Zamoyskich, sygn. 3131, s. 22; D. Złotkowski, *Jasna Góra w czasach Księstwa Warszawskiego 1806–1813 (analiza wybranych problemów)*, „Ziemia Częstochowska”, t. XXIII, 1996, s. 58–60.

¹² Bez przyrządów optycznych można było prowadzić obserwację w promieniu ok. 20, a przy pomocy lunety – do 30 km. Warto dodać, że granica z Prusami znajdowała się w odległości 19 km, a więc

z czterech bastionów połączonych kurtynami i z małego rawelinu zabezpieczającego bramę. Wokoło wykopana była sucha fosa osłaniana palisadą, przed którą znajdowała się droga kryta¹³.

Pierwszy sprawdzian wartości militarnych w czasach Księstwa Warszawskiego twierdza częstochowska przeszła w 1809 r. – garnizon pod dowództwem mjr. Kajetana Stuarta liczył wówczas ok. 800 żołnierzy i 28 dział¹⁴. Oddziały austriackie – najpierw pod dowództwem gen. mjr. Johanna Branovacký’ego (16–21 kwietnia), a następnie płk. Johanna Gramonta (2–16 maja) – bezskutecznie starały się zablokować fortecę, a w konsekwencji zmusić jej garnizon do kapitulacji. Powodem ich porażki były niewielkie siły jakimi rozporządzali, a przede wszystkim brak odpowiednich dział. Generał Branovacký dysponował 2 batalionami Szeklerów (lekkiej piechoty) i 8 szwadronami szwoleżerów oraz 8 armatami 3-funtowymi i 2 haubicami 7-funtowymi, a płk Gramont tylko 6 kompaniami Szeklerów i 3 szwadronami szwoleżerów oraz 4 armatami 3-funtowymi i 2 haubicami 7-funtowymi¹⁵. Co więcej, polski garnizon prowadził aktywną obronę, dokonując wypadów na przedpole, gdzie z sukcesami walczył z żołnierzami austriackimi. W tym czasie twierdza jasnogórska po raz kolejny zyskała sławę, ale oba miasta poniosły poważne straty – w Starej Częstochowie spłonął ratusz (wraz ze znajdującym się tam archiwum) i ok. 1/3 zabudowy, a na terenie Nowej Częstochowy uszkodzony został lazaret oraz zniszczono wiele budynków (mieszkańcy w petycji pisali o całkowitym spaleniu miasta)¹⁶.

Po raz drugi wrogie wojska stanęły pod murami twierdzy częstochowskiej wiosną 1813 r. Bronił jej wówczas garnizon liczący 51 oficerów, 48 podoficerów i 978 żołnierzy oraz 24 działa, pod dowództwem płk. Antoniego Górskiego. Twierdza miała być wysuniętym punktem oporu dla głównych sił polskich znajdujących się pod Kra-

---

z wieży klasztoru jasnogórskiego można było przy dobrej pogodzie kontrolować strefę przygraniczną. Vide: R. Bochenek, op. cit., s. 26–27.

¹³ Raport szefa batalionu artylerii A. Górskiego ze stycznia 1807 r., [w:] B. Gembarzewski, op. cit., s. 216; Raport szefa batalionu inżynierii J. Malleta z 18 II 1809 r., [w:] R. Bochenek, op. cit., s. 211.

¹⁴ R. Sołtyk, *Kampania 1809 r. Raport o działaniach armii pozostającej pod rozkazami ks. Józefa Poniatowskiego*, Warszawa 1906, s. 34, 41. W listopadzie 1808 r. garnizon składał się z 650 żołnierzy piechoty (6 kompanii z batalionu zapasowego 5. pp), 70 artylerzystów, 60 saperów i 30 ułanów. B. Gembarzewski, op. cit., s. 215.

¹⁵ R. Sołtyk, op. cit., s. 70, 136–137; *Rys historyczny kampanii odbytej w roku 1809 w Księstwie Warszawskim pod dowództwem księcia Józefa Poniatowskiego*, Kraków 1905, s. 34, 95–96; B. Pawłowski, *Wojna polsko-austriacka 1809 r.*, Warszawa 1999, s. 157–161, 239–240; D. Złotkowski, *Jasna Góra w czasach Księstwa Warszawskiego...*, s. 62–64; J. Gill, *1809. Thunder On The Danube: Napoleon s Defeat of the Habsburgs*, t. III, London 2010, s. 24–25, 336.

¹⁶ „Dziennik Departamentu Kaliskiego”, nr 23 z 30 V i nr 25 z 8 VI 1809 r.; D. Złotkowski, *Jasna Góra w czasach Księstwa Warszawskiego...*, s. 63; idem, *Zniszczenia wojenne na terenie Nowej Częstochowy i straty garnizonu polskiego w rezultacie oblężenia Jasnej Góry w roku 1809*, „Ziemia Częstochowska”, t. XXVIII, 2001, s. 97–99.

kowem. Pomimo tak ważnego zadania nie była dobrze przygotowana do obrony. Dysponowała niewielkim zapasem żywności oraz garnizonem złożonym z rekrutów i nadliczbowych oficerów. W dniu 22 marca pod twierdzę podeszły oddziały rosyjskie z korpusu gen. lejtn. Fabiana Osten-Sackena, liczące 3200 żołnierzy piechoty, 1200 kawalerii regularnej, 1000 kozaków i 600 artylerzystów oraz 36 dział: 4 jednorogi 1/2-pudowe (20-funtowe), 8 jednorogów 1/4-pudowych (10-funtowych) i 16 armat 6-funtowych. Dodatkowo po kilku dniach Rosjanie otrzymali wsparcie w postaci 8 armat 12-funtowych i 8 jednorogów 1/2-pudowych, które umieszczone zostały na bateriach oblężniczych. W efekcie intensywnego bombardowania naruszone zostały mury forteczne i spłonęły magazyny, co osłabiło morale polskich żołnierzy. Dodatkowo obrońcy zaczęli odczuwać problemy wynikające z niedostatku żywności i braku świeżej wody oraz wzrastającej liczby chorych i rannych. W związku z tym 5 kwietnia twierdza częstochowska skapitulowała – było to ostatnie oblężenie w jej dziejach, gdyż dwa lata później została trwale zdemilitaryzowana¹⁷.

Należy zaznaczyć, że to właśnie w epoce napoleońskiej twierdza częstochowska dysponowała najsilniejszym garnizonem i uzbrojeniem artyleryjskim (to ostatnie w większości zostało przejęte po garnizonie pruskim), co pozwalało na podjęcie skutecznej obrony¹⁸. Jednakże nierozwiązanym problemem były jej niewielkie rozmiary, znajdujące się wewnątrz zabudowania klasztorne oraz zaniedbane fortyfikacje i niezabezpieczone dwie sąsiednie kumulacje wzgórza jasnogórskiego. Zdawano sobie z tego sprawę już dużo wcześniej. W latach 80. XVIII w. rozpoczęto modernizację wałów, stopniowo likwidując przestarzałe ambrazury, a na ich miejsce wysta-

¹⁷ [T. Wyleżyński], *Bitwa pod Lipskiem przez Tadeusza Wyleżyńskiego, adiutanta polowego przy generale dowódcy pułku lekkokonnego gwardii polsko-francuskiej*, cz. 1, Warszawa [b.d.w.], s. 20–21; М. Богданович, *История войны 1813 года за независимость Германии, по достоверным источникам*, t. II, Санкт-Петербург 1863, s. 108–109; B. Gembarzewski, op. cit., s. 216–217; M. Łukasiewicz, *Armia księcia Józefa 1813*, Warszawa 1986, s. 160–162; D. Złotkowski, *Jasna Góra w czasach Księstwa Warszawskiego...*, s. 71–76; E. M. Ziółek, *Kapitulacja Twierdzy Częstochowa 5 kwietnia 1813 roku jako element propagandy rosyjskiej*, [w:] *Kapitulacje w dziejach wojen. Z dziejów wojskowości polskiej i powszechnej*, seria: *Homo Militans*, t. V, red. A. Niewiński, Oświęcim 2017, s. 265–267.

¹⁸ W epoce saskiej (w latach 1717–1763) garnizon liczył ok. 85 żołnierzy, a uzbrojenie artyleryjskie składało się z ok. 100 armat, w większości o niewielkim wagomiarze (tylko 7 z nich to działa 6- i 8-funtowe), oraz 2 haubic i 4 dużych moździerzy. Co więcej – większość uzbrojenia artyleryjskiego pochodziło z XVII w. Natomiast w epoce stanisławowskiej, po przełamaniu kryzysu jaki nastąpił w wyniku działań konfederacji barskiej, garnizon liczył od 125 żołnierzy w latach 1783–1789, do 182 (etatowo 197 żołnierzy) w latach 1790–1793. W tym okresie artyleria składała się początkowo z 13 załawetowanych armat, w tym tylko 1 o większym wagomiarze (12-funtowa), oraz 3 haubic i 4 moździerzy. Dopiero w czasie Sejmu Wielkiego dozbrojono twierdzę w nowe działa: 4 haubice 8-funtowe i 8 armat 3-funtowych. Vide: M. Trąbski, *Artyleria twierdzy jasnogórskiej w epoce saskiej i stanisławowskiej (1702–1793)*, [w:] *Twierdze osiemnastowiecznej Europy...*, s. 97–124.

wiano murowane przedpiersia z ławami działowymi i strzeleckimi. Zaczęto też regulować fosę wokół twierdzy. Natomiast w czasie Sejmu Czteroletniego najpierw przygotowane zostały dwa plany znacznej jej rozbudowy, polegającej na ufortyfikowaniu sąsiednich kumulacji, a następnie (wobec braku środków finansowych) ograniczonej modernizacji, polegającej na dobudowaniu trzech rawelinów oraz dokończeniu remontu wałów i fosy. Ostatecznie wobec przegranej wojny z Rosją (1792 r.) i objęcia władzy przez targowiczan, nie udało się zrealizować nawet tych ograniczonych planów¹⁹.

Władze pruskie przez 13 lat nie przeprowadziły większych działań zmierzających do polepszenia obronności twierdzy częstochowskiej, jedynie utrzymując ją w dotychczasowym stanie²⁰. Natomiast po przejściu fortecy przez Księstwo Warszawskie podjęte zostały działania mające na celu jej modernizację. W dniu 16 sierpnia 1808 r. na posiedzeniu Rady Stanu Księstwa Warszawskiego ks. Józef Poniatowski poinformował, że „z woli marszałka Davout²¹” zalecona została reparaacja twierdzy jasnogórskiej, której koszt szacowano na 2409 złp, 22 gr i 9 den. W związku z tym Rada nakazała Janowi Pawłowi Łuszczewskiemu (ministrowi spraw wewnętrznych) wyliczyć powyższą sumę z ogólnego funduszu na fortyfikacje²². Trzy miesiące później (5 listopada) Rada Stanu, w związku z wyczerpaniem środków finansowych, wniosowała o wyznaczenie przez księcia warszawskiego dodatkowego „funduszu dwakroć 100 000 złp na dalsze roboty około fortyfikacji”, który przeznaczony miał być na modernizację lub budowę pięciu twierdz: modlińskiej, praskiej, serockiej, łączycyckiej i częstochowskiej (twierdza toruńska remontowana była z innych środków)²³.

Odnosnie do oceny ówczesnych możliwości militarnych fortecy częstochowskiej w dotychczasowych publikacjach znajdowały się trzy raporty. W pierwszym z nich, ze stycznia 1807 r., komendant twierdzy Antoni Górski stwierdzał, że w dobrym stanie znajdował się arsenał i kazamaty w bastionach (w jednej z nich

¹⁹ R. Bochenek, op. cit., s. 192–195, 207–208. Cf. M. Trąbski, *Twierdza częstochowska w latach Sejmu Czteroletniego i rządów targowiczan (1788–1793)*, [w:] *Twierdze osiemnastowiecznej Europy. Studia z dziejów nowożytnej sztuki wojskowej*, t. II, red. M. Trąbski, Częstochowa 2018 [w druku].

²⁰ E. von Höpfner, op. cit., s. 53.

²¹ Marszałek Louis Nicolas Davout (1770–1823) dowodził w tym czasie nie tylko III Korpusem Wielkiej Armii, ale podporządkowane mu było również Wojsko Polskie. Vide: P. Charrier, *Le maréchal Davout*, Paris 2005, s. 268–270.

²² *Protokoły Rady Stanu Księstwa Warszawskiego*, t. I, cz. 2, oprac. B. Pawłowski, Toruń 1962, s. 65; D. Złotkowski, *Jasna Góra w czasach Księstwa Warszawskiego...*, s. 60.

²³ *Protokoły Rady Stanu...*, s. 215; D. Złotkowski, *Jasna Góra w czasach Księstwa Warszawskiego...*, s. 60. Prace fortyfikacyjne były finansowane przez Fryderyka Augusta, który w okresie od czerwca 1808 do stycznia 1809 r. sześciokrotnie przeznaczał na ten cel po 200 000 złp. Vide: P. Oleńczak, *Napoleońskie dziedzictwo na Mazowszu. Twierdza Modlin w latach 1806–1830*, Warszawa 2008, s. 26.

był magazyn amunicji). Podkreślał również, że w fortecy jest „obfitość” wody i dobrze zaopatrzona apteka (zakonna), co było istotne w razie jej oblężenia²⁴. Natomiast w złym stanie znajdowały się koszary (zrujnowane przez Prusaków), uszkodzony był młyn, a przede wszystkim zaniedbana była fosa, łatwo dostępna dla atakujących. Zrujnowane były też przedpiersia wałów, ale część z nich wyremontowali już polscy saperzy (prace zostały wstrzymane ze względu na brak materiałów). Zdaniem Górskiego do obrony twierdzy wystarczyłoby 1000 żołnierzy, których można byłoby wygodnie zakwaterować w budynkach klasztornych, oraz 30 dział. Na magazyny proponował wykorzystać nie tylko kazamaty, ale również budynki sakralne znajdujące się na terenie twierdzy. Na zakończenie ówczesny komendant wskazywał na zasadniczy problem związany z położeniem twierdzy. Chodziło o dwie kumulacje wzgórza jasnogórskiego, z których można było skutecznie ostrzeliwać jej wnętrze²⁵ – bliższe oddalone było o strzał z karabinu, a dalsze o połowę strzału armatniego. Górski proponował w związku z tym wybudować tam fortyfikacje połączone z twierdzą²⁶.

Dwa kolejne raporty przygotowane zostały przez Jeana-Baptiste’a Malleta de Grandville. W pierwszym z 18 lutego 1809 r. stwierdzał on, że bastiony fortecy były co prawda małe, ale wystarczające aby ustawić na nich artylerię. Problemem były ich krótkie czoła, przez co część dział należało umieścić na środku kurtyn, aby skutecznie ostrzeliwać przedpole. Z kolei rawelin jego zdaniem był tak mały, że mieściło się w nim wyłącznie kilku strzelców²⁷. Dodatkowo fosa była za płytka i za wąska oraz brakowało przed nią przeciwskarpy. Mimo tych niedomagań „stan ogólny tego fortu był niezły”²⁸. Natomiast wczesną wiosną 1813 r., w związku z ofensywą armii rosyjskiej, możliwości obronne twierdzy częstochowskiej Mallet oceniał na 15 dni, począwszy od rozpoczęcia przez nieprzyjaciela prac oblężniczych. Do jej zdobycia jego zdaniem potrzebna była jednak artyleria złożona z co najmniej 10 dział 24-funtowych, które musiałyby prowadzić 48-godzinny ostrzał, aby doprowadzić do wyłomu w fortyfikacjach²⁹. Należy zauważyć, że biorąc pod

²⁴ Na terenie twierdzy znajdowała się duża i mała studnia. W tym kontekście zastanawiające jest, że w czasie oblężenia twierdzy częstochowskiej w 1813 r. jako jeden z powodów jej poddania płk Górski podał brak dostępu do wody.

²⁵ W rzeczywistości obie kumulacje (zachodnia i południowo-zachodnia) były o kilka metrów (odpowiednio – 4 i 9 m) niższe od kumulacji (wschodniej) zajmowanej przez twierdzę częstochowską – vide: R. H. Bochenek, op. cit., s. 19.

²⁶ Raport szefa batalionu artylerii A. Górskiego..., s. 216.

²⁷ W epoce saskiej na terenie rawelinu znajdowała się haubica nabita kartaczami (spełniająca zadanie szrotownicy) oraz od 2 do 4 armat 3-funtowych. Natomiast w czasie konfederacji barskiej Kazimierz Pułaski umieścił tam 13 armat: 10 – 1-funtowych i 3 – 1/2-funtowe.

²⁸ J. Mallet, *Raport z 18 lutego 1809 roku o twierdzach Księstwa*, [w:] R. H. Bochenek, op. cit., s. 211.

²⁹ List E. Bignona do Huguesa Marena z 15 II 1813 r., [w:] *Instrukcje i depesze rezydentów francuskich*

uwagę ostatnie oblężenie twierdzy częstochowskiej, opinia Malleta co do jej możliwości obronnych była bardzo trafna.

Plan przedstawiający położenie twierdzy częstochowskiej w 1811 r.

Źródło: B. Pawłowski, *Historia wojny polsko-austriackiej 1809 roku*, Warszawa 1935, po str. 161.

Poniżej prezentowane są dwa dotychczas niepublikowane dokumenty z lat 1808–1810, przechowywane w Service Historique de la Défense w Vincennes³⁰. Oba przygotowane zostały przez wspomnianego powyżej Jeana-Baptiste'a Malleta de Grandville – francuskiego oficera inżynierii, w 1807 r. przydzielonego do armii Księstwa Warszawskiego, a od grudnia 1808 r. dowódcę Korpusu Inżynierów Wojska Polskiego. W latach 1807–1812 projektował on i nadzorował budowę lub rozbudowę twierdz na terenie Księstwa Warszawskiego³¹. Dokumenty te dostar-

w *Warszawie*, t. II, oprac. M. Handelsman, Kraków 1914, s. 406; R. Bochenek, op. cit., s. 213.

³⁰ Service Historique de la Défense, Vincennes [dalej: SHD], Archives du Dépôt des Fortifications [dalej: ADF], 1 V M 88, Places étrangères, Article 14, Czenstochau 1808–1813, Carton № 1, Pieces № 1 – 2.

³¹ Urodzony w 1777 r. w Marsylii, ukończył Szkołę Inżynierii w Metz, od 1795 r. służył we francuskim

czają informacji o planie modernizacji twierdzy częstochowskiej i o realizacji tych zamierzeń w ciągu pierwszych dwóch lat. Mallet przedstawił w nich ówczesny stan fortecy, koncepcję jej rozbudowy oraz możliwości wykorzystania w czasie wojny. Interesujące są też wyliczenia kosztów poszczególnych prac, zwłaszcza biorąc pod uwagę możliwości finansowe Księstwa Warszawskiego, w tym wspomniany powyżej fundusz na fortyfikacje z 1808 r. W oryginale oba dokumenty sporządzone zostały w języku francuskim, jednakże aby przybliżyć ich treść czytelnikom zostały przetłumaczone na język polski. W przypisach umieszczone zostały komentarze redakcyjne, mające na celu sprostowanie pomyłek autora dokumentów lub komentujące podane przez niego informacje, a także wytłumaczono w nich terminy z zakresu sztuki fortyfikacyjnej.

Cesarski Korpus Inżynierii³²

Wielka Armia

III Korpus

10 czerwca 1808

Memoriał o położeniu Częstochowy

Miasto Częstochowa dzieli się na trzy części – Nowe Miasto, Stare Miasto oraz fort. Ten ostatni znajduje się na wzniesieniu, które dominuje nad całą otaczającą go okolicą.

Korpusie Inżynierów. Wziął udział w kampaniach włoskich w latach 1795–1798, m.in. uczestnicząc w oblężeniach Mantui i Peschierzy, następnie przydzielony do Armii Renu odznaczył się w 1800 r. pod Julich i Moguncją. W tym czasie sukcesywnie awansował, w 1804 r. do stopnia kapitana 1. kl. w Korpusie Inżynierów. Rok później otrzymał przydział do sztabu Wielkiej Armii, biorąc udział w kolejnych kampaniach, aż do II 1807 r., kiedy to w czasie oblężenia Gdańska dostał się do pruskiej niewoli. Po uwolnieniu został przydzielony do armii Księstwa Warszawskiego na stanowisko dowódcy Korpusu Inżynierów w stopniu szefa batalionu. W 1809 r. wziął udział w wojnie polsko-austriackiej, odznaczając się przy zdobywaniu Zamościa i Sandomierza, za co został awansowany do stopnia podpułkownika. W 1810 r. awansował do stopnia pułkownika oraz otrzymał Krzyż Złoty *Virtuti Militari* i Krzyż Kawalerski Legii Honorowej. W czasie kampanii 1812 r. dowodził wojskami inżynieryjnymi V Korpusu, odznaczając się pod Smoleńskiem i Możajskiem, za co otrzymał Krzyż Kawalerski *Virtuti Militari* i Krzyż Oficerski Legii Honorowej. W 1813 r. był szefem inżynierów VIII Korpusu – ostatniego dnia bitwy pod Lipskiem dostał się do niewoli. W latach 1815–1830 ponownie stał na czele Korpusu Inżynierów Wojska Polskiego, awansując do stopnia generała brygady. Po upadku powstania listopadowego od 1833 r. w armii rosyjskiej w stopniu generała lejtnanta. Zmarł w 1846 r. w Zbożennej. Vide: S. Łoza, *Architekci i budowniczy w Polsce*, Warszawa 1954, s. 187; S. Herbst, E. Kozłowski, *Mallet Jan Chrzcziciel (1777–1846)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XIX, Wrocław 1974, s. 379–380; R. Bielecki, *Słownik biograficzny oficerów powstania listopadowego*, t. III: L–R, Warszawa 1998, s. 100; R. Morawski, A. Nieuważny, *Wojsko Księstwa Warszawskiego. Artyleria, inżynierowie, saperzy*, Warszawa 2004, s. 35.

³² SHD, ADF, 1 V M 88, Places étrangères, Article 14, Czenstochau 1808–1813, Carton № 1, Pieces № 1.

Nowe Miasto leży o ćwierć mili od fortu, nad brzegiem Warty, posiada około 300 domów.

Stare Miasto jest położone w sąsiedztwie fortu, u podnóża wzniesienia, posiada 200 domów³³.

Fort został usytuowany u zbiegu licznych dróg. Najważniejsze z nich prowadzą na Śląsk i do Galicji. Odległość do Niemiec³⁴ i do Warszawy wynosi 34 mile, do Wrocławia – 26, do Koniecpola – 6. W forcie znajduje się klasztor należący do ojców bernardynów³⁵, słynny z powodu swoich bogactw i reputacji, którą zawdzięcza obrazowi Maryi Dziewicy, podobno namalowanemu przez św. Łukasza. Dawniej mnisi byli panami miasta i twierdzy³⁶. Utrzymywali na swoim żołdzie garnizon złożony z 300 ludzi³⁷.

Fort ma kształt regularnego czworoboku o boku długości około 100 sążni³⁸. Znajduje się na wzniesieniu, zajmując cały jego obwód. Bastiony są małe, a linie obrony skierowane na środek kurtyny. Z tego powodu barki bastionów mają zaledwie po 3 sążnie długości. Opatrzony są dobrym murem ceglanym. Wysokość skarpy wynosi od 25 do 40 stóp³⁹.

³³ Ewidentna pomyłka – „Stare Miasto” czyli Stara Częstochowa położona była nad Wartą, a „Nowe Miasto” czyli Nowa Częstochowa znajdowała się u podnóża twierdzy.

³⁴ Niezbyt jasne określenie, być może chodzi o granicę z Saksonią, która wchodziła w skład Związku Reńskiego.

³⁵ Oczywiście chodzi o klasztor oo. paulinów.

³⁶ Paulini do 1796 r. byli właścicielami Nowej Częstochowy, zwanej wcześniej Częstochówką. Twierdza natomiast od początku była fortecą państwową, jednakże ze względu na znajdujący się na jej terenie klasztor, została niejako oddana oo. paulinom pod zarząd. Jednocześnie Rzeczypospolita przekazała jasnogórskim zakonnikom dwa starostwa, z których środki przeznaczone miały być na utrzymanie twierdzy i garnizonu. W tym czasie komendantem twierdzy był każdorazowy przeor klasztoru jasnogórskiego. Władze państwowe kontrolę nad twierdzą przejęły w 1764 r. – od tego czasu komendant mianowany był przez króla i podlegał Komisji Wojskowej Koronnej, a następnie Departamentowi Wojskowemu Rady Nieustającej, a od 1783 r. garnizon wszedł na etat wojska koronnego.

³⁷ W latach 1717–1763 garnizon twierdzy jasnogórskiej liczył ok. 85 oficerów i żołnierzy. Jedynie w czasie wojen oo. paulini zwiększali jego liczebność. W 1657 r., a więc w czasie II wojny północnej, garnizon liczył ok. 163 żołnierzy, a w czasie III wojny północnej od ok. 190 w 1704 r., do 260 żołnierzy w 1706 r. Vide: Archiwum Klasztoru oo. Paulinów na Jasnej Górze [dalej: AJG], Akta Fortecy, sygn. 1689, *Tabela miesięczna komputu zostającego na Jasnej Górze Częstochowskiej [...] in Augusto 1704*, s. 1–6; AJG, Akta Fortecy, sygn. 1689, *Komput żołnierzy w fortecy jasnogórskiej zostających w roku pańskim 1706*, s. 7–9; Ł. Pabich, *Częstochowianie w garnizonie jasnogórskim w okresie Wielkiej Wojny Północnej (lata 1704–1715)*, „Rocznik Muzeum Częstochowskiego 2015”, Częstochowa 2016, s. 79–86; idem, *Pokłosie „potopu” czy nagła konieczność? Sienkiewiczowska ocena twierdzy jasnogórskiej a utworzenie garnizonu „Fortalium Marianum” przez króla Jana Kazimierza Wazę w 1657 roku*, „Prace Naukowej Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Zeszyty Historyczne”, t. XVI, 2017, s. 175–179. O 300 żołnierzach wspomniał co prawda Bernard O’Connor, ale informację tę można wiązać z niedokładną reminiscencją mobilizacji wszystkich sił (łącznie z zakonnikami) z czasów „potopu” lub zagrożenia tureckiego w 1683 r. Vide: B. O’Connor, *Historia Polski*, red. P. Hanczewski, Warszawa 2012, s. 246.

³⁸ Sążeń francuski (toise). 1 sążeń = 1,949 m.

³⁹ Stopa francuska (pied). 1 stopa = 0,3248 m.

Fosy są płytkie i niezbyt szerokie, bez przeciwnskarpy. Ich granice wyznaczają osuwiska ziemi. Wciąż można dostrzec słabo zarysowane ślady krytej drogi⁴⁰, ale pozostałości te są tak mało widoczne, że należy ją traktować jako wymagającą całkowitego odtworzenia.

Część Pierwsza Obecny stan fortu

Bastion nr 1, imienia Lubomirskich⁴¹ – przedpiersie ma 9 stóp grubości, trudno będzie znaleźć przestrzeń, żeby je wzmocnić. Niedawno zostało naprawione. W części czołowej i barkowej bastionu znajdują się duże kazamaty. Trzeba naprawić stropy, co zapobiegnie przesiąkaniu, które uczyniło kazamaty niezamieszkanymi.

Bastion nr 2, imienia Morsztynów⁴² – jego rozmiary są takie same, jak poprzedniego, jest w dobrym stanie. W nim również znajdują się kazamaty, które wymagają napraw. Przedpiersie kurtyny ma zaledwie 9 stóp grubości, międzymurze jest bardzo ciasne.

Bastion nr 3, imienia Szaniawskich⁴³ – znajduje się w dobrym stanie, posiada dwukondygnacyjne kazamaty. Górna galeria jest w bardzo dobrym stanie. Mieści w sobie prochownię. W razie potrzeby może pomieścić 60–80 tysięcy⁴⁴ [funtów prochu?]. Przyległa kurtyna posiada takie same wymiary jak w poprzednich przypadkach, ale w części międzymurza znajdują się kazamaty. Po dokonaniu kilku napraw można tu urządzić administrację.

Bastion nr 4, imienia Potockich⁴⁵ – został wyremontowany, posiada kilka kazamat, bardzo zawilgoconych. Przyległa kurtyna nie ma typowego przedpiersia, które zostało zastąpione murem z krenelażem⁴⁶, znajdującym się od strony miasta.

Kurtyna łącząca bastiony nr 4 i 1 została naprawiona. Na jej środku znajduje się brama osłaniana przez mały, skazamatowany półksiężyc⁴⁷.

⁴⁰ Kryta droga vel droga kryta – droga obiegająca fosę od strony przedpola, osłonięta przedstokiem lub palisadą, używana do przemieszczania żołnierzy wzdłuż zewnętrznych linii obronnych lub do wyprowadzania wycieczek. Droga kryta była jednocześnie pierwszą linią obrony.

⁴¹ Bastion południowo-zachodni, inaczej Bastion św. Barbary.

⁴² Bastion północno-zachodni, inaczej Bastion św. Rocha.

⁴³ Bastion północno-wschodni, inaczej Bastion św. Trójcy.

⁴⁴ W oryginale millers, oznaczający miarę masy. 1 millier = 10 cetnarów = 1000 funtów. 1 funt = 0,489 kg.

⁴⁵ Bastion południowo-wschodni, inaczej Bastion św. Jakuba.

⁴⁶ Mowa tutaj prawdopodobnie o ambrazurach, co świadczy o niedokończonej modernizacji wałów prowadzonej od lat 80. XVIII w.

⁴⁷ Inaczej rawelin – w tym wypadku chodzi o rawelin bramny. Fortyfikacja składająca się z dwóch czół, względnie dwóch czół i dwóch barków, znajdująca się w fosie przed kurtyną (najczęściej pomiędzy bastionami), mająca na celu wzmocnienie jej obrony, a w tym wypadku również zabezpieczenie bramy.

Wewnątrz fortu znajduje się kilka budynków wojskowych, zajmowanych przez oficerów garnizonu.

Istnieją stare koszary, ale są w złym stanie. Po dokonaniu pewnych nakładów, można by tutaj zakwaterować 600 żołnierzy piechoty⁴⁸. Obok znajduje się arsenał. Jego część mogłaby służyć jako magazyn artyleryjski, natomiast I piętro jako zbrojownia⁴⁹.

Mosty przy kurtynie i półksiężycu są w dobrym stanie.

Część Druga

Stan dzieł detaszowanych wokół Częstochowy

W okresie polskiego powstania, rząd zdecydował o obronie pozycji wokół Częstochowy. W dążeniu do jej wzmocnienia, dookoła zbudowano system dzieł detaszowanych, w taki sposób, żeby tworzyły ufortyfikowany obóz. Elementy wspomnianych obiektów wciąż pozostają widoczne na wzniesieniach w okolicach fortu⁵⁰.

Dziela te znajdują się w kondycji, która nie pozwala na ich wykorzystanie, a poza tym zostały one źle wytyczone. Nie wykorzystują wszystkich możliwości, jakie daje ukształtowanie terenu. Poszczególne lunety⁵¹ tworzące obóz nie są ze sobą połączone. Występują pomiędzy nimi liczne przerwy, co decyduje o ich nadzwyczajnej słabości.

⁴⁸ Koszary znajdowały się w dwukondygnacyjnym budynku wybudowanym wzdłuż zachodniej kurtyny. W XVIII w. na piętrze znajdowały się koszary, a poniżej stajnie i wozownia.

⁴⁹ Arsenał wybudowany został w II poł. XVII w. i do chwili obecnej znajduje się na terenie twierdzy. Umiejscowiony jest na naprzeciw szyi Bastionu Lubomirskich. Ma kształt prostokąta, przy czym krótszym bokiem zwrócony jest do zachodniej kurtyny, a od strony północnej połączony z budynkiem ciągnącym się wzdłuż kurtyny. W XVIII w. na wyższej kondygnacji arsenału mieścił się skład broni ręcznej (palnej i białej) oraz zapas oporządzenia i umundurowania dla żołnierzy garnizonu, a na parterze zmagazynowane były działa oraz pociski artyleryjskie (kule, kartacze, bomby i granaty). Natomiast proch przechowywany był wówczas w tzw. Laboratorium, budynku znajdującym się na przedłużeniu prawego barku Bastionu Morsztynów. Vide: M. Trąbski, *Artyleria twierdzy jasnogórskiej...*, s. 97–124. W czasach Księstwa Warszawskiego w arsenale złożone było również uzbrojenie nie przewidziane do walki, m.in.: „starożytne armatki funtowe”, granaty szklane, misiurki i kolczugi oraz buzdycany i dziryty. Wśród tego zabytkowego uzbrojenia znajdowały się też strzelby wałowe i szturmaki, które w XVIII w. w inwentarzach określano mianem hakownic. Według Jaszowskiego nabijane były tak jak sztucery („za pomocą młotka na irchę”), a ich zasięg wynosił ok. 1000 kroków. Vide: J. Jaszowski, *Pamiętnik dowódcy raketników konnych*, oprac. J. Łojek, Warszawa 1968, s. 50–51.

⁵⁰ Wspomniane przez Malleta fortyfikacje polowe zazwyczaj łączy się z okresem konfederacji barskiej, w czasie kiedy komendantem twierdzy jasnogórskiej był Kazimierz Pułaski. Vide: S. Kwasieboriski, *Częstochowa za Konfederacji Barskiej*, Warszawa 1917, s. 112; W. Konopczyński, *Kazimierz Pułaski. Życiorys*, Kraków 1931, s. 163; R. H. Bochenek, op. cit., s. 141, 159–163, 178. Istnieje jednak możliwość, że wybudowane one zostały przez wojska pruskie w czasie insurekcji kościuszkowskiej.

⁵¹ Luneta – polowe dzieło fortyfikacyjne posiadające dwa czoła i dwa barki, z tyłem otwartym lub zabezpieczonym częstokolem.

Część Trzecia

O środkach na ufortyfikowanie Częstochowy

Bliskość położenia fortu częstochowskiego w stosunku do granic Śląska i Galicji zmusza do potraktowania tego punktu jako ważnego stanowiska. Być może dobrym rozwiązaniem byłoby zbudowanie ufortyfikowanego obozu i potraktowanie fortu jako jego reduuty. Obecnie sam fort może się bronić, ale należałoby zwiększyć jego siłę, ponieważ jest odpowiedni do tego, żeby niewielka liczba ludzi mogła się w nim zamknąć i długo opierać przeważającym siłom.

Poniżej wskazujemy prace, które wydają się niezbędne:

1. Powiększenie fosy otaczającej fort i wzniesienie przeciwskarpy z kamienną podmurówką.
2. Zbudowanie przeciwstraży⁵² przed półksiężycem w celu osłonięcia bramy w kurtynie.
3. Zbudowanie dwóch półksiężyców od strony frontów 4–3 i 3–2. Proponowane dwa dzieła, podobnie jak poprzednie, miałyby na celu poprawę obronności bastionów, których obecny stan jest bardzo słaby. Jednocześnie pozwoliłoby to odsłonięcie wszystkich nierówności terenu, jakie nie mogą być bronione przez garnizon.
4. Zbudowanie krytej drogi z placami broni⁵³ usytuowanymi na 4 frontach w celu prowadzenia skuteczniejszej obrony bliskiej.
5. Zbudowanie na równinie przed frontem 1–2 dwóch lunet. Byłyby one połączone ze sobą i wspierane z fortu. Zostałyby umieszczone w odległości 200 sążni z szyjami zabezpieczonymi mocną palanką⁵⁴. Celem powstania tych dzieł jest odsunięcie [pozycji wyjściowych] ataków nieprzyjaciela oraz obrona przeciwległej strony wzniesienia.
6. Wzmocnienie szyi lunet podwójną kaponierą⁵⁵ umieszczoną przy placu broni frontu 1–2, w celu ustanowienia wygodnej komunikacji z garnizonem twierdzy. To dzieło przyniesie dodatkową korzyść osłaniając tyły części fortyfikacji.
7. Opalisadowanie dróg krytych i dwóch zewnętrznych dzieł.
8. Powstanie trzech potern⁵⁶ dla komunikacji twierdzy z dziełami zewnętrznymi.

⁵² Przeciwstraż – tu wał przed półksiężycem (rawelinem) ze stanowiskami strzeleckimi, stanowiący pierwszą linię obrony tej części fortyfikacji.

⁵³ Plac broni – miejsce wytyczone przed przedstokiem, jako poszerzenie drogi krytej, przeznaczone na zbiórkę oddziału przed wypadem na przedpole.

⁵⁴ Palanka – podwójny częstokół.

⁵⁵ Kaponiera – element fortyfikacji w postaci wyodrębnionej, niskiej, skazamatowanej budowli, przeznaczonej do obrony wnętrza fosy lub linii komunikacyjnej.

⁵⁶ Poterna – podziemne przejście umożliwiające komunikację wewnątrz twierdzy lub pomiędzy twier-

Wydatki na odbudowę skarpy i przeciwskarpy, półksiężyców, przeciwstraży i fosy, nie będą znaczne. Powiększenie fos dostarczy kamienia potrzebnego do budowy.

Zakładając, że fort częstochowski zostanie wzmocniony we wskazany przez nas sposób, do jego obrony wystarczy garnizon o sile 700–800 ludzi. Nieprzyjaciel zostanie zmuszony do przeprowadzenia oblężenia. Przy dobrej obronie twierdza będzie się trzymała od 30 do 35 dni, licząc od momentu rozpoczęcia prac oblężniczych.

Przybliżony koszt prac mających na celu przygotowanie Częstochowy do obrony
wynosi 27.700 Talarów⁵⁷.

Na powiększenie fosy i wzniesienie kontrskarpy z kamienną podmurówką: 7.500

Na zbudowanie krytej drogi wokół twierdzy: 5.200

Na zbudowanie dwóch półksiężyców przed frontami 4–3 i 3–2: 4.000

Na zbudowanie przeciwstraży przed bramą: 2.300

Na zbudowanie dwóch lunet wysuniętych na równinę: 1.000

Na zbudowanie podwójnej kaponiery: 1.200

Na opalisadowanie dróg krytych, postawienie barier i zamknięcie sztyt lunet: 1.500

Na zbudowanie trzech potern: 1.000

Na remont kazamat i przystosowanie ich do zamieszkania w razie potrzeby: 2.000

Na remont koszar przeznaczonych do przyjęcia 600 żołnierzy piechoty: 2.000

Razem: 27.700 Talarów

Założono, że drewno potrzebne do przeprowadzenia tych prac będzie pochodziło z lasów należących do Rządu Księstwa Warszawskiego.

Praga, 10 czerwca 1808

Podpisano: Mallet, kapitan inżynierii

Widziane przez dowódcę inżynierii

Podpisano: Tousard⁵⁸

---

dzą a przedpolem, w tym wypadku chodzi o rodzaj furty wypadowej w wale kurtyny.

⁵⁷ Początkowo w Księstwie Warszawskim obowiązywał pruski system pieniężny, którego podstawową jednostką był talar. 1 talar = 6 złp, tym samym 27 700 talarów = 166 200 złp.

⁵⁸ Gen. bryg. Antoine Étienne Tousard (1752–1813) – w latach 1807–1809 dowódca inżynierii III Korpusu Wielkiej Armii. Vide: *Les généraux du génie du Premier Empire*, „Vauban. La lettre du génie” 2006, nr 1, s. 149–150; G. Six, *Dictionnaire biographique des généraux & amiraux français de la Révolution et de l’Empire (1792–1814)*, t. II, Paris 1934, s. 506–507.

Wyciąg z raportu p. pułkownika inżynierii Malleta o stanie twierdz w Księstwie Warszawskim z 15 października 1810⁵⁹

Częstochowa

Fort częstochowski został usytuowany na wzniesieniu, które dominuje nad okolicą. Tworzą go cztery fronty fortyfikacyjne. Fort jest murowany. Wewnątrz bastionów znajdują się kazamaty, które w razie potrzeby mogą zostać zamieszkane. Skarpa ma 30–35 stóp wysokości. Przedpiersia znajdowały w bardzo dobrym stanie i nie zmieniło się to od czasu wymarszu armii. [Fort] Wciąż stanowi doskonałe schronienie przed uderzeniem.

Rozpoczęliśmy już porządkowanie gruzu i przygotowanie nasypów pod budowę krytej drogi i przedpiersi półksiężyców, które muszą zostać zbudowane wokół fortu. Brak środków utrudnia jednak kontynuowanie tych prac. Podobnie jest z przeciwskarpią, która musi zostać wykonana od podstaw⁶⁰.

Przeprowadziliśmy remont sklepień przy kurtynie pomiędzy bastionami nr 2 i 3. Wnętrze tej kazamaty zostało przeznaczone na administrację, stąd konieczność wykonania niezbędnych napraw.

Zaczęliśmy budowę przedpiersia kurtyny pomiędzy bastionami nr 3 i 4. W tej części był jedynie mur z krenelażem, o wysokości 7 stóp, licząc od poziomu międzymurza.

Wewnątrz fortu w budynkach o przeznaczeniu wojskowych został wykonany szereg remontów.

Wnętrze fortu częstochowskiego zajmują dwa kościoły i duży klasztor. Należy się obawiać, żeby w przypadku ataku nieprzyjacieli nie podpalili budynków. W takiej sytuacji garnizon znalazłby się w największym niebezpieczeństwie.

Od momentu rozpoczęcia prac w Częstochowie, do 15 października wydano ok. 200.000 złotych polskich⁶¹.

Podpisano: Mallet

⁵⁹ SHD, ADF, 1 V M 88, Places étrangères, Article 14, Czenstochau 1808–1813, Carton № 1, Pieces № 2.

⁶⁰ Na planie z lutego 1813 r. widać fundamenty trzech nowych półksiężyców oraz usypane przeciwskarpy wzdłuż południowego i zachodniego poligonu twierdzy (przed rawelinem bramnym, Bastionem Lubomirskich, kurtyną łączącą Bastion Lubomirskich z Bastionem Morsztynów oraz lewym czołem Bastionu Morsztynów). Tym samym tylko w niewielkim zakresie zrealizowano plan modernizacji twierdzy częstochowskiej. Vide: Plan et profil du Fort de Czenstochau indiquant la situation de ce fort au mois de Fevrier 1813, SHD, ADF, 1 V M 88, Places étrangères, Article 14, Czenstochau 1808–1813, Carton № 1, Pieces № 4.

⁶¹ Biorąc pod uwagę kosztorys zamieszczony w Memoriale z 10 VI 1808 r. (opiewający na 27 700 talarów, czyli 166 200 złp) i zakres zrealizowanych prac, suma podana przez Malleta jest prawdopodobnie błędna. Z zachowanych źródeł wiadomo, że w 1808 r. na potrzeby twierdzy częstochowskiej wydano 23 336 złp, a w 1810 r. Mallet zamierzano wydać 106 000 złp (była to najmniejsza kwota, spośród planowanych na rozbudowę twierdz Księstwa Warszawskiego). Wątpliwe jest też, aby w 1809 r. przeznaczono na twierdzę częstochowską jakieś większe środki finansowe. Vide: P. Oleńczak, op. cit., s. 24, 39.

Słowa kluczowe: Dwa źródła Częstochowa, Księstwo Warszawskie, Twierdza na Jasnej Górze, Częstochowa, Jean-Baptiste Mallet de Grandville, Fortyfikacje – XVIII w.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Główne Akt Dawnych

Zespoły: Komisja Rządząca, sygn. 55; Archiwum Zamoyskich, sygn. 3131.

Service Historique de la Défense, Vincennes, Dépôt des Fortifications,

Zespól 1 V M, Places étrangères, sygn. 88.

Archiwum Klasztoru oo. Paulinów na Jasnej Górze [AJG]

Zespól: *Akta Fortecy*, sygn. 1689.

Źródła drukowane

„Dziennik Departamentu Kaliskiego”, nr 23 z 30 V i nr 25 z 8 VI 1809 r.

Instrukcje i depesze rezydentów francuskich w Warszawie, t. II, oprac. M. Handel-
sman, Kraków 1914.

Protokoły Rady Stanu Księstwa Warszawskiego, t. I, cz. 2, oprac. B. Pawłowski,
Toruń 1962.

Opracowania

Achmatowicz A., *Epizod napoleoński w dziejach Jasnej Góry*, „Studia Claromontana”, t. VIII, 1987.

Bielecki R., *Słownik biograficzny oficerów powstania listopadowego*, t. III: L–R,
Warszawa 1998.

Bochenek R. H., *Twierdza Jasna Góra*, Warszawa 1997.

Богданович М., *История войны 1813 года за независимость Германии, по достоверным источникам*, t. II, Санкт-Петербург 1863.

Charrier P., *Le maréchal Davout*, Paris 2005.

Duffy Ch., *Wojna oblężnicza 1660–1789. Twierdze w epoce Vaubana i Fryderyka Wielkiego*, Oświęcim 2017.

Gembarzewski B., *Wojsko Polskie. Księstwo Warszawskie 1807–1814*, Warszawa 1905.

Gill J., *1809. Thunder On The Danube: Napoleon s Defeat of the Habsburgs*, t. III,
London 2010.

Grossman H., *Struktura społeczna i gospodarcza Księstwa Warszawskiego na podstawie spisów ludności 1808–1810*, Warszawa 1925

- Herbst S., Kozłowski E., *Mallet Jan Chrzyciel (1777–1846)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XIX, Wrocław 1974.
- Herbst S., *Znaczenie militarne twierdzy jasnogórskiej*, „*Studia Claromontana*”, t. I, 1981.
- Höpfner E. von, *Der Krieg von 1806 und 1807. Ein Beitrag zur Geschichte der Preußischen Armee*, cz. 2: *Der Feldzug von 1807*, t. 3, Berlin 1855.
- Jaszowski J., *Pamiętnik dowódcy raketników konnych*, oprac. J. Łojek, Warszawa 1968.
- Kęder W., *Forteca Jasnogórska w czasach napoleońskich*, „*Jasna Góra*” 1987, z. 4.
- Kęder W., *Jasna Góra wobec przemian politycznych w Rzeczypospolitej w latach 1661–1813*, „*Studia Claromontana*”, t. IX, 1998;
- Konopczyński W., *Kazimierz Pułaski. Życiorys*, Kraków 1931.
- Kwasieberski S., *Częstochowa za Konfederacją Barskiej*, Warszawa 1917.
- Les généraux du génie du Premier Empire*, „*Vauban. La lettre du génie*” 2006, nr 1.
- Lyncker A. von, *Armia pruska 1714–1806*, tłum. J. Pawlikowski, Oświęcim 2011.
- Łoza S., *Architekci i budowniczowie w Polsce*, Warszawa 1954.
- Łukasiewicz M., *Armia księcia Józefa 1813*, Warszawa 1986.
- Morawski R., Nieuważny A., *Wojsko Księstwa Warszawskiego. Artyleria, inżynierowie, saperzy*, Warszawa 2004.
- Nawrot D., *Powstanie na Nowym Śląsku w 1806 i 1807 roku. U źródeł Zagłębia Dąbrowskiego*, Czeladź 2016.
- Nawrot D., *Zdobycie twierdzy częstochowskiej i wybuch powstania na Nowym Śląsku w 1806 i 1807 roku*, [w:] *Częstochowskie Teki Historyczne*, t. III, red. N. Morawiec, R. W. Szwed, M. Trąbski, Częstochowa 2012.
- O'Connor B., *Historia Polski*, red. P. Hanczewski, Warszawa 2012.
- Oleńczak P., *Napoleońskie dziedzictwo na Mazowszu. Twierdza Modlin w latach 1806–1830*, Warszawa 2008.
- Pabich Ł., *Częstochowianie w garnizonie jasnogórskim w okresie Wielkiej Wojny Północnej (lata 1704–1715)*, „*Rocznik Muzeum Częstochowskiego 2015*”, Częstochowa 2016.
- Pabich Ł., *Pokłosie „potopu” czy nagła konieczność? Sienkiewiczowska ocena twierdzy jasnogórskiej a utworzenie garnizonu „Fortalium Marianum” przez króla Jana Kazimierza Wazę w 1657 roku*, „*Prace naukowej Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Zeszyty Historyczne*”, t. XVI, 2017.
- Pabich Ł., *Twierdze osiemnastowiecznej Europy. Studia z dziejów nowożytnej sztuki wojskowej*, red. M. Trąbski, Oświęcim 2016.
- Pawłowski B., *Wojna polsko-austriacka 1809 r.*, Warszawa 1999.

Podruczny G., *Pruskie fortyfikacje stałe w latach 1786–1806*, [w:] *Twierdze osiemnastowiecznej Europy. Studia z dziejów nowożytnej sztuki wojskowej*, red. M. Trąbski, Oświęcim 2016.

Rys historyczny kampanii odbytej w roku 1809 w Księstwie Warszawskim pod dowództwem księcia Józefa Poniatowskiego, Kraków 1905.

Six G., *Dictionnaire biographique des généraux & amiraux français de la Révolution et de l'Empire (1792–1814)*, t. II, Paris 1934.

Sołtyk R., *Kampania 1809 r. Raport o działaniach armii pozostającej pod rozkazami ks. Józefa Poniatowskiego*, Warszawa 1906.

Trąbski M., *Artyleria twierdzy jasnogórskiej w epoce saskiej i stanisławowskiej (1702–1793)*, [w:] *Twierdze osiemnastowiecznej Europy. Studia z dziejów nowożytnej sztuki wojskowej*, red. M. Trąbski, Oświęcim 2016.

Trąbski M., *Twierdza częstochowska w latach Sejmu Czteroletniego i rządów targowiczian (1788–1793)*, [w:] *Twierdze osiemnastowiecznej Europy. Studia z dziejów nowożytnej sztuki wojskowej*, t. II, red. M. Trąbski, Częstochowa 2018 [w druku].

[Wyleżyński T.], *Bitwa pod Lipskiem przez Tadeusza Wyleżyńskiego, adiutanta polowego przy generale dowódcy pułku lekkokonnego gwardyi polsko-francuskiej*, cz. 1, Warszawa [b.d.w.].

Ziółek E., *Kapitulacja Twierdzy Częstochowa 5 kwietnia 1813 roku jako element propagandy rosyjskiej*, [w:] *Kapitulacje w dziejach wojen. Z dziejów wojskowości polskiej i powszechnej*, seria: *Homo Militans*, t. V, red. A. Niewiński, Oświęcim 2017.

Złotkowski D., *Elita gospodarcza Starej i Nowej Częstochowy w latach 1806–1833*, [w:] *Z dziejów Polski XIX i XX wieku*, red. T. Dubicki i T. Panecki, Częstochowa 2004.

Złotkowski D., *Jasna Góra w czasach Księstwa Warszawskiego 1806–1813 (analiza wybranych problemów)*, „Ziemia Częstochowska”, t. XXIII, 1996.

Złotkowski D., *Zniszczenia wojenne na terenie Nowej Częstochowy i straty garnizonu polskiego w rezultacie oblężenia jasnej Góry w roku 1809*, „Ziemia Częstochowska”, t. XXVIII, 2001.